

Д-Р К. КРЪСТЕВ — ЧОВЕКЪТ И КРИТИКЪТ (120 години от рождението му)

ЛЮБОМИР СТАМАТОВ

Банална истина е, че в нашата литературна история има доста „бели петна“. Творчеството на основни нейни фигури все още не е оценено по достойнство. Особено когато става дума за автори, сложни и противоречиви, какъвто е случаят с д-р К. Кръстев. Десетилетия наред виждаха в критическата му съдба само „трагедията на догматика“. Сега такава оценка би изглеждала най-малкото ограничена и едностранична. Известно е изискването на Ленин да се използват творчески постиженията на буржоазното изкуство, наука и култура. То ни учи да отделяме и ценим всичко положително от наследството на нашето минало, а в случая — от литературно-критическата, редакторската, преподавателската и обществено-политическата дейност на д-р К. Кръстев. Неговото дело, с най-добрите си и приемливи страни, има свое място в културния ни и обществен живот от края на миналото столетие и първите две десетилетия на XX в.

Когато чула за кончината на д-р К. Кръстев, чешката писателка М. Вотрубова казала: „Той бе последният от тия четирима, които се смятаха за първите...“ Откривател и закрилник на едни от най-големите творци в литературата ни, той сподели както техния възход, така и трагичния им край. В своето прощално слово за професора, редактора и критика Б. Пенев вярно определи трудния жребий на „великата четворка“: „Отиват си тия, които създадоха една нова епоха в литературата ни — отиват си някак обидени, пренебрегнати, незачетени от нас — Пенчо Славейков, Яворов, Петко Тодоров и ето сега Кръстев.“ Докато са били живи, около имената им се е въртял непрекъснат шум от недоумения, вражди и ожесточения. След смъртта им заглъхва този празен шум, „замират отровните вражди...“, за да отстъпят място на една по-трезва оценка.

Бодлер казва, че закъснялата признателност на времето „притъпява злобата, удивлението и злонамереността и отнася бавно всяка съпротива в гроба...“. От подобна признателност се нуждае и д-р К. Кръстев, въпреки че името му не е от забравените. През близо 30-годишната си съзнателна дейност той е бил директор на педагогическо училище, редактор на три литературни списания, преподавател, а след това и извънреден професор в Софийския университет. У него като че ли е липсвала оная „проклета славянска отпуснатост“, за която говори Тургенев. Без да е свързан с определена политическа партия, д-р К. Кръстев е бил „невидима пружина“ на много обществени инициативи — в защита на Македония, на автономията на университета, в борбата срещу Кобурга, развалата на буржоазните политически партии, както и против участието на България в Първата световна война на страната на Германия.

Неговият гостоприемен дом дълги години е място, където се срещат редица от нашите най-изтъкнати писатели и поети от това време. Този дом с право трябва да влезе в историята на българската литература и култура. В продължение на седемнадесет години на ул. „Хан Аспарух“ № 67 е била редакцията на „Мисъл“, списанието,

което е давало „литературна виза“ за останалите издания у нас. Според Б. Пенев то е „цяла една литературна епоха“. Мнозина от младите литературни сътрудници на списанието са стъпвали „като по жерава“, минавайки по плочника към къщата на строгия редактор със „страшната“ докторска титла.

Това е улица на поети, белегристи и критици. По нея са отеквали стъпките на Ст. Михайловски, А. Константинов, М. Георгиев, К. Христов... На тази улица е живял Т. Г. Влайков, който е съученик и съсед на главния редактор, а наблизко някъде — Пенчо Славейков и П. К. Яворов, както и някои певци и художници от тази епоха. Един малък „Латински квартал“ в младата столица на новоосвободена България. Под сянката на прочутия дрян в двора на д-р К. Krъстев често се обсъждали материалите за поредния брой на списанието, с радост откривали нови имена, нови надежди за литературата ни. Блажени редакторски времена, когато на чаша чай или ароматично турско кафе са мечтаели за „изравняване“ на родната ни литература с най-новите веения в Европа и Русия. Една епоха, когато у нас се извършва според израза на Гьоте „преминаване от една култура в друга“; време на повишен културен патос, когато новото поколение, учило в университетите из Европа, се е готвило с всички сили да надхвърли духовния ръст на миналото.

Д-р К. Krъстев започва в момент, кръстопътен за развитието на литературата ни. С право Ив. Вазов става неговият пръв младежки възторг — неподправен и искрен. Това, което критикът е написал за него в началото на 90-те години, може да бъде събрано в цяла книга. С първите си литературнокритически изяви той очертава образите и на писатели като Т. Г. Влайков, М. Георгиев, Ст. Михайловски. Проявява необикновен редакторски и откривателски усет с привличането на А. Константинов в сп. „Мисъл“ и публикуването на неговите „невероятни разкази за един съвременен българин“. Успява да види и насърчи още от ученическата скамейка блестящия лирически талант на един Кирил Христов.

Младият литературен критик даде и интересни определения — формули за някои от нашите най-изявени творци. Не може да се отрече, че повечето от тях са находчиви, сполучливи. Той пръв нарече Пенчо Славейков „невенчан крал на Младите...“ За критика Яворов бе „певец на нощта и на душевни бездни“, а Петко Тодоров — „певец на воля и младост“.

Традиция бе преди години за д-р К. Krъстев да се пише само като за: „възпитаник на немската идеалистическа философия“ и „поклонник на формалистичната естетика“, който съзнателно отклонявал по-младите ни творци от реалистичната линия в развитието на българската литература. Виждаха у него само един „догматичен ум“, неспособен да оцени истинските художници на словото. Някои от тези квалификации се употребяваха като клишета, които затуляха литературнокритическата му и обществена дейност.

Много по-неточни са и будят възмущение редица оценки за човека д-р К. Krъстев. Той е смятан от едни за „студен, суров, злобен, дори egoист“. За други пък е бил „тщеславен, отмъстителен, недостъпен“, „самозван доктор“. Неговите противници, най-често невежествени „списатели“, изпитали на собствения си гръб безпощадната му критика, не се свенят от колоните на булевардните вестници да го обсипват с най-хулни думи: „маниак, мюзевирин, интригант...“. Просто неудобно е да изреждаме тук всички недостойни епитети, които незаслужено са му били прикачвани приживе.

В края на 20-те години Ал. Балабанов се опита да разсее доста от тези несправедливи, обидни за личността и делото на д-р К. Krъстев оценки. Тогава той посочи, че „маститият критик“ е бил „сърдечен, мил, топъл човек“, че в обществения и политическия живот винаги се е обявявал срещу онова, което е „лошо, неморално, опасно, дивашко дори“. А и самият критик неведнъж е възкликвал: „Няма ли да се свърши един ден туй класическо българско невежество?“ И е воювал неотстъпно срещу ония писачи, които ранко са оставили учението си и са отишли, както казва той, „да се учат в колоните на политическите вестници в писане на мръсни и окаяни антрефилета“.

Почти всички, които са оставили спомени за д-р К. Кръстев, го характеризират като човек на страстта, а не на разсъдъка; на действието, а не на съзерцанието; на волята, а не на примирението. Мара Белчева определя темперамента му като холеричен: „все на път, бърза, едва седнал, пак бяга. . .“ Самият той е смятал, че твърдата воля, истинският характер остават несложими. Те са, които „превиват врата на живота“. Според Сп. Казанджиев критикът е бил „немирна, вечно неспокойна натура, с една бурна, неукротима воля“. У него винаги е имало „увлечение до страстност“ и „страстност до жертва“. Ето защо е предпочитал „философията на сърцето“ пред „философията на разсъдъка“. И затова определя смисъла на своята дейност, на своето съществуване като „живот за нравствен идеал“. Негово ръководно начало е бил Кантовият нравствен императив. Според Мара Белчева гласът му е бил „като бронзов звон“ и макар че на пръв поглед изглежда грозен, докторът привлича слушатели и събеседници с поглед, с думи, с топлота, излъчвани от одухотворената му личност.

Запознал се по-подробно с живота на д-р К. Кръстев, в заника на своите дни С. Радев ще признае: „Лично аз днес съжалявам, че съм се нахвърлил върху д-р Кръстев с такава жестокост.“ Днес ние знаем повече за строгия редактор на „Мисъл“. Той винаги е бил готов да послужи не само на думи, а с дела и бащински грижи, които често са му стрували много труд и жертви. У него винаги е имало постоянна тревога за всяка проявена способност, за всеки загатнал за себе си талант, за всеки, който е готов да се труди всеотдайно и безкористно. Това признават всички неговии ученици, студенти и сътрудници на списанието. Класически пример е подкрепата му за Кирил Христов, настаняването на работа в София на младия пощенски чиновник от Анхило Пейо Крачолов — бъдещия Яворов. Него той ще заведе и във Виена с надеждата да бъде върнато зрението на поета.

Но той мнозина е огорчавал, и то жестоко. Най-вече и преди всичко със своите критически присъди. Тук не става дума за бездарните, тях няма защо да жалим. Увлечен в утвърждаването на „младите“, критикът не видя някои от най-значителните представители на българската литература от своето време, за което в края на живота си искрено е съжалявал. Но затова — по-нататък.

Когато пишем за д-р К. Кръстев, трябва добре да си даваме сметка както за неговите човешки качества, така и за мястото му в нашия литературен и обществен живот, да виждаме неговия духовен и идеен свят в цялата му сложност и противоречивост. Професорът по философия открито афишира своя идеализъм и агностицизъм, отрича материализма (преди всичко вулгарния материализъм на Л. Бюхнер, Молешот, Фогт), като полага напразни усилия за неговото „оборване“. Обективно погледнато, той е първият популяризатор на неокантианството у нас, на неокантианската психологическа естетика. Ученик е на късните епигони на Кант, като Х. Лотце, О. Кюлпе, Паулсен, В. Вундт, Фолкелт, К. Ланге и други и приема различните варианти на субективния идеализъм като последна дума на философската наука.

Известна е принципната борба на Д. Благоев срещу идеалистическите възгледи на редактора на „Мисъл“ в областта на философията, естетиката и етиката. Без да му отрича критически талант, Благоев бе непримирим, когато става дума за основни въпроси от миросгледно и идейно естество. Паметни са неговите острополемични статии в партийния орган „Ново време“ срещу различните „оборвания на материализма“, срещу „философската мъгла“ в някои критически оценки на д-р К. Кръстев. В тази принципна полемика на Д. Благоев с идеалистическата естетика се раждаше нашата марксистическа литературна критика, обосновани бяха и важни положения на естетиката на реалистичното изкуство у нас.

Интересно като факт е, че и буржоазната литературна наука често се отричаше от д-р К. Кръстев, водена от свои съображения и преценки. За С. Радев например той бе догматик, нормативист и формалист, който има само някакви издателски заслуги за българската литература. Ив. Д. Шишманов го смята за литературен диктатор à ла Ст. Стамболов. Вл. Василев, израснал под стряхата на „Мисъл“, му признава, че е поставил „начало на нови хоризонти“, но не го смята за самобитен литературен

критик. И затова определя делото му като „естетическа идеология на Пенчо Славейков“. Б. Пенев вижда у своя професор повече „непокрити критически амбиции“, отколкото реални постижения. „Фанатичният ратник и тълмач на символизма“ у нас Ив. Радославов го упреква, че не е успял да остави своя „таблица на ценностите“ и т. н.

Редакторът на сп. „Мисъл“ е буржоазен демократ, който винаги се е борил за правата на гражданина и достойнството на човека — разбира се, в рамките на буржоазната конституция. Воювал е през целия си съзнателен живот срещу венценосците, като открито е заявявал, че князът трябва да князува, а народът да управлява. Непримиризм е бил към диктатора Ст. Стамболов и е изпитвал якобинска ненавист към „кръвавите символи на епохата“. Изобличава византийския режим на К. Стоилов и татарско-черкезкото грабителско правителство на В. Радославов. Особено показателна в това отношение е политическата му публицистика от края на 90-те години (1895—1898), в която има образци на гражданска доблест и смелост. Известно е и съчувственото му отношение към социалните идеи на социалистическото учение. Даже заявява печатно, че българските социалисти „ще бъдат едни от първите, на които ще се усмихне бъдещето“. И ако използваме собствените му думи, казани за най-видните представители на българската литература, можем да повторим, че и той е притежавал „една римска, една почти републиканска гордост“, че и той е имал „чувството за гордост, независимост и свобода“.

Въпреки това напластени и втвърдени от времето предубеждения продължават да тегнат върху д-р К. Кръстев. Митът за догматика-нормативист, за „човека в сиво“ и „отрицателя на Вазов“ се оказва труден за преодоляване. Наивно е да се смята, че истината за него е по средата между безапелационното отричане и възторженото утвърждаване. В такива случаи, съветва мъдро Гюте, по средата е проблемът, който трябва да бъде изследван и решен. Опитът показва, че ние по-лесно и по-безболезнено утвърдихме поети и писатели, отричани или пренебрегвани преди това, отколкото литературни критици със сложна и идейно противоречива творческа съдба. Колко дълго мълчание обгръщаше имената на Б. Пенев, Ив. Радославов, Ив. Мешевков... Съвсем малко знаем за В. Пундев, Д. Кьорчев, Н. Атанасов, Ст. Минчев — да не изброявам всички забравени днес и неизследвани досега литературни критици.

Още през 30-те години Г. Цанев видя незавидния жребий на критика: „Неговото положение си остава все още за мнозина неопределено. Често мразен от поетите, непризнаван за творец от читателите, и все пак търсен и от едните, и от другите, той се издига понякога до високото достойнство на водач, за да остане после в сянка, на заден план или съвсем без място в паметта на поколенията.“ В наши дни Здр. Петров справедливо посочи, че „всеки истински критик е една трагична натура“, а понесеният от него кръст — един от най-тежките в литературата.

* * *

Д-р К. Кръстев е първият професионален литературен критик у нас след Освобождението. Той отрано разбира, че „за да бъдеш български критик, трябва да имаш жлъчка“. Твърде млад, упорито се противопоставя на критиките, „писани по всичките правила на приличието“. Според него истинската задача на литературната критика е да ръководи вкуса на читателя, да показва и доказва „кое и защо е хубаво“. Заедно с това тя трябва да произнася и „естетическа присъда“, като дава „художествена оценка на цялото“.

Още в първите си по-значителни изяви д-р К. Кръстев разглежда литературата като „художествено копиране, възпроизвеждане на живота, изобщо на реалния мир“¹. Като мерило за значимостта на едно художествено произведение са посочени „истинността, правдивостта и жизнеността на създадените от поета образи“².

¹ Д-р К. Кръстев. За дяловата Славчова унука. — СбНУНК, 1890, кн. 2, 229—230.

² Д-р К. Кръстев. Етюди и критики. С., 1894, с. 186.

Показателно е и изискването на критика за „пълна хармония между формата и съдържанието“. Той съжالياва, че у мнозина от българските писатели липсва стремеж към „стилистически прелести, към елегантност на стила“; че те бързат да печатат, преди да са завършили цялата творба; че нямат в чекмеджето си поне два-три готови ръкописа и т. н. Затова смятат, че в българската литература (поне на този етап от нейното развитие) е немислим един Гюстав Флобер, способен да прекара безсънни нощи в търсене на една хубава дума.

В началото на 90-те години от миналия век въпросът за връзката на твореца с неговата съвременност занимава трайно д-р К. Кръстев. Той изтъква, че първото задължение на „изящната литература“ е да бъде съвременна. Писателят трябва „да говори и да пише за съвременниците си“³. От изключително важно методологическо значение е голямата статия на критика „Поетът и обществото“. Тя е авторското му кредо и разкрива неговия естетически кодекс, представите и изискванията му за високата длъжност на твореца-художник. Тук е определена мисията на лирическият поет, призван да бъде „пулсът на народния организъм“. В поетовото сърце трябва да намират отзив „идеалите и ламтенията, скърбите и позорът на епохата“. За критика той е „усоен ек“ и „трептяща струна“, създаден е, за да плаче за нещастията на своите братя, да се радва с техните радости.

Воден от своята голяма любов към поезията, от вярата си, че тя винаги ще намира път към душите на хората, от мисълта, че поетът е надарен със страдащо и ликуващо сърце, което затрептява при най-слабото сприкосновение както със злото, така и с доброто (като Еолова арфа, както е прието да се казва в такива случаи), д-р К. Кръстев търси и открива най-вдъхновените слова, най-сполучливите образи и сравнения: „Един лирически поет, който не дава име на безименните ламтения на своето време, който не стряска и не вълнува с огнено слово апатичните, уплули в умствен мързел и разврат съвременници, който, като облича в плът и кръв своите лични чувства, съмнения, мъки и тревоги, не се стреми в тях да нарисува общочовешки идеал, — такъв лирически поет е много далеч от своето високо призвание.“⁴

Тези ярки мисли и днес са актуални и могат да се приемат като теоретическа постановка за една реалистична литература, призвана да отразява ламтенията на своето време. На друго място в споменатата статия отново се срещаме с категоричното изискване поетът да открива и пресъздава в произведенията си чувства, които са „обща за цял народ или за една част от него“. Критикът е уверен, че в обществото съществуват „реални нишки, които свързват душата на поета с душите на неговите съвременници“. И затова приема като неоспорим факт влиянието на средата, както и на всички други духовни, обществени и дори политически условия, които потискат или възвишават духа на твореца.

Според д-р К. Кръстев да бъдеш съвременен значи и още нещо — да бъдеш социален. И той подробно разяснява своето разбиране за социалността в изкуството, което е елемент от ценностната система и естетиката на критическия реализъм у нас от началото на 90-те години. Този негов изповед разкрива представите му за задачите и целите на литературата: „... да бъдеш социален в нашата литература е, в нашите очи поне, еднозначно с това — да бъдеш песимист, да отричаш, да бичуваш. Ний не можем напълно да изкажем мисълта си..., но струва ни се, че можем да я подкрепим с още един факт — и то е толкова по-нужно, че фактите поне отчасти могат замени аргументите.“⁵ (Разр. е на д-р К. К.)

В премълчаванията на критика, в признатието му, че не може напълно да изкаже мисълта си, се крие една драма. Заддушната атмосфера по времето на Сг. Стамболов,

³ Д-р К. Кръстев. Интимни литературни бележки. — Критика, т. I, 1891, № 11, с. 369. Този кратка статия е подписана с инициалите И. М. По-подробно за авторството на д-р К. Кръстев вж. в моята статия „Ранният д-р К. Кръстев“ — Лит. мисъл, 1978, кн. 3.

⁴ Д-р К. Кръстев. Поетът и обществото. — В: Етюди и критики. С., 1894, с. 97. Повод за написването на статията е стихосбирката на Ив. Вазов „Звукове“ (1893).

⁵ Д-р К. Кръстев. М. Георгиев и Веселин. — В: Етюди и критики. С., 1894, с. 135.

смятаме ние, а не някаква авторска неспособност са му попречили да разгърне докрай своите разсъждения. И той е принуден да дава примери, вместо да обобщава. За негова чест трябва да признаем, че примерите са и убедителни, и показателни. Колко прав е д-р К. Кръстев, когато твърди, че „мрачният Вазов пише весели и игриви разкази и очерки—но само тогава, когато стои на индиферентна, несоциална почва. . .“⁶. Такива са „Хаджи Ахил“, „Чичовци“, „Златната планина“ и др. Но затова пък мине ли писателят на социална почва, той според критика се преражда. Тогава Вазов създава произведения с ярък социален характер и рисува типове, формирани под влиянието на новите обществени условия. И д-р К. Кръстев сочи герои като Гороломов („Епоха, кърмачка на велики хора“), Жорж и Балтов („Сладкодумен гост на държавната трапеза“), стражарите от „Тъмен герой“. Сравнени с героите от произведения, които са на „несоциална почва“, те са „изверги на човечеството“.

Тези изводи на критика имат важно методологическо значение. Те са пряко свързани с теорията и практиката на критическия реализъм и в тях е обобщен опитът на българската литература от началото на 90-те години, на нейната социална ангажираност, както и на стремежа ѝ да бъде съвременна. Заседно с това д-р К. Кръстев налучква и оня художествен тип, оня герой, който все по-често се подвизава в произведенията на писателите критически реалисти от последното десетилетие. Това са гешефтарят, тъмният аферист, общественият мазник, усетил в кесията си силата на „капиталеца“.

Д-р К. Кръстев отрано е прозрял, че развитието на поезията (тук в смисъл на най-общо название на художествената литература) върви „по пътя от по-и-де-а-л-и-с-ти-ч-н-о-т-о към по-ре-а-л-и-с-ти-ч-н-о-т-о с-ъ-д-ъ-р-ж-а-н-и-е“; че художествената литература е престанала да бъде само „естетическо съзерцание“ и затова отрицателното, комичното и изобличителното начало все повече навлизат в нея⁷. И тези постановки на критика можем да отнесем към поетиката на критическия реализъм в нашата литература от края на миналото столетие, към художествената практика на творци като Ив. Вазов, М. Георгиев, Ст. Михайловски, А. Константинов. Но, неоправим идеалист, д-р К. Кръстев замечтава за една нова хармония „между духовното и телесното, естетичното и душевното“. Той не вярва, разбира се, във възвръщането на „елинската простота“ в отношенията между хората, в техния обществен живот, защото добре знае, че нищо не се повтаря. Но се надява, че д-р Кръстев и де-а-л-н-о-т-о, както сам обича да се изразява, ще бъде жив, докато е жива поезията.

И рисува една утопична картина, която, ако не с нещо друго, то поне ни затрогва със своя хуманизъм, с вярата в едно по-добро бъдеще: „Нови социални условия ще се явят, нови закони за производство ще се възцарят и ще поведат по други пътища човечеството. И тогава всичкият тоя трясък на машините и всичкият тоя дим на фабриките ще се обърне на едно просто желязно оръдие за един хубав, идеален живот. . .“⁸ Наивна ни изглежда сега тази вяра на д-р К. Кръстев в човешкия прогрес, и то в условията на буржоазното общество. Но младата наша интелигенция тогава все още търси своето място и смята, че за нея е определена една „идеална мисия“, че я очаква може би „един хубав, идеален живот“.

Дарбата на един литературен критик до голяма степен зависи от способността му да определи патоса на даден творец, т. е. силата, страстта, която движи неговото вдъхновение. Д-р К. Кръстев в много от случаите е доказал, че притежава такава дарба. Под патос той разбира „отличителната характерна черта на писателя“ и признава, че значението на това понятие е научил от Белински. Няма да бъде пресилено, ако кажем, че нашият критик пръв посочи, че „идеята за България“ е в основата на цялото творчество на Ив. Вазов и по този начин определи същността на неговия патос. Още в началото на 90-те години д-р К. Кръстев предусети и посочи промените, които се извършват в творческите търсения на народния поет: „Вазов и преди е писал разкази и повести, но главното му беше лирика. Сега, с романа „Под

⁶ Пак там, с. 136.

⁷ Д-р К. Кръстев. Задачата на българската белетристика. — Мисъл, г. IV, 1894, № 3 и 4, с. 284.

⁸ Цит. ст., с. 285.

ного“... като че захваща нова епоха в развитието на неговия талант: епосът става преобладаващ елемент в поезията му и даже в лириката му има епически елемент. Дано след време Вазов със същия успех и същия талант посвети силите си на драмата и създаде един национален театър.“⁹

Находчиви и сполучливи са дефинициите за патоса и на други изтъкнати фигури в нашата литература от края на 90-те години на миналия век. Макар и твърде млад, д-р К. Кръстев има смелостта да отрече опитите на Ст. Михайловски в лириката и да докаже убедително, че истинското му призвание е в баснята, сатирата и епиграмата. Именно тук, изтъква критикът, чрез съединяване на „многоглаголието, мощната фраза и остроумната реч“ Ст. Михайловски може да се осъществи като „остър епиграмист и добър баснописец.“

Като движеща сила на Алековото вдъхновение д-р К. Кръстев посочва „чувството за национален срам“, породено от трагикомедията на нашия политически живот. Видя у К. Христов „луда страстност“ и един съществен недостатък — „премного живот“. Не можем да отминем и трагичното пророчество на критика за по-нататъшното развитие на любимия му поет: „Без идейния противовес тая поезия на емоции, на чувствителност и на елинска жизнерадост ще пресити, страх ни е, читателите и ще направи самия творец жертва на смертелна досада и на потръс от живота.“¹⁰

При прави като нашите, според които никой никому не е длъжен да прави „евала“, преклонението на д-р К. Кръстев пред ума, таланта и културата на Пенчо Славейков е удивлявало мнозина. За някои то е било необяснимо, за други — едва ли не престорено, а за трети — явно самоунижение. Безспорно е обаче, че критикът открива у Пенчо Славейков своя идеал за творец — идеал, който бе търсил повече от десетилетие. В средата на 90-те години, сам навлязъл в нов момент от творческото си и духовно битие, д-р К. Кръстев разбира, че най-после се е появил поетът на неговата критическа мечта и затова му отдава така безрезервно всичката си вяра, цялата си надежда за по-нататъшното „въздигане“ на българската литература.

Ако се вгледаме в съдбата на мнозина от нашите най-добри литературни критици, ще видим, че не всеки от тях е тръгнал веднага със своето поколение към мечтаната цел. Изпреварване или изоставане винаги е имало, и то понякога с десетилетия. Така например Г. Бакалов след близо двадесетгодишна плодотворна и полезна литературнокритическа и издателска дейност открива за литературата ни и за себе си „барда на революцията“, „певеца на огнените гриви“ Хр. Смирненски. Г. Цанев се утвърди с поетите септемврийци, които по особен начин белязаха критическата му съдба. А Ив. Мешекон така и не намери своето поколение въпреки безспорните си проникновени тълкувания на някои от най-видните ни творци.

Може да се каже, че д-р К. Кръстев също трудно намира онова поколение, което най-пряко отговаря на критическите му търсения и предпочитания, на естетическите му изисквания. Като пръв и най-ярък представител на това поколение той посочи Пенчо Славейков. В неговото творчество съзря „един нов художествен мир“, усети да трепти „една съвсем нова струна“, откри в стиховете му „за нови чувства нови звукове“. А това вече означава много, особено когато става дума за истински талант. Та нали великият Виктор Юго бе писал по същия повод на младия Бодлер: „Вие внесохте във френската поезия един нов трепет.“ Сега, когато Пенчо Славейков ни се разкри с всичката дълбочина на своята тиха лирика; когато разгадахме много неща от неговия „сын за щастие“; когато вникнахме във великолепието на неговите „блянове“ по откъдното и разбрахме мечтата му за „живот след смъртта“, така желан от всеки творец, не можем да отречем, че д-р К. Кръстев бе поел голям критически риск, утвърждавайки поет със съвсем ново за своето време светоусещане.

Нашият критик не подминава и важния въпрос за народността в дадена художествена творба. За него образите, които писателят е създал, трябва да бъдат „типично

⁹ Д-р К. Кръстев, Списание Денница, г. I, кн. 1. — Литературно-научно списание на Казанлъшкото учителско дружество. г. I, 1890, № 1, с. 19.

¹⁰ Д-р К. Кръстев, Кирил Христов, Трепети. — Мисъл, г. VIII, 1898, № 3, с. 296.

български“, от тях трябва да все български дух, да се чувствава „българско мировъзрение“. Въпроса за народността той свързва и с влиянието на народното творчество върху отделните автори. То е оня чист извор на вдъхновение, от който писателите могат да черпят теми и сюжети. Нещо повече — като отличителна, новаторска черта на „младите“ д-р К. Кръстев определя (заседно с Пенчо Славейков) наличието на фолклорни мотиви, в които да бъдат вложени външните на модерния човек, на техния съвременник.

Големи са грижите му и за развитието на естетическия вкус на българската читателска публика. Тази задача критикът възлага на литературните списания, на авторите, които сътрудничат в тях. Д-р К. Кръстев е убеден, че народ като нашия, който е създал такива образи на съвършенство като песента „Черней горо, черней сестро, двама да чернеем. . .“, не е лишен от пламъка на поезията и притежава верен естетически усет. Необходими са обаче много грижи и много усилия, за да може искрата, която тлее в народната душа, да пламне и да ни ослепи с блясъка си.

Днес бихме могли да наречем д-р К. Кръстев теоретик и критик на преводната литература у нас след Освобождението. В това отношение той е продължител на традицията, завешана от Л. Каравелов, Хр. Ботев и особено Н. Бончев. И сега не е загубило значение изискването му преводът „да улови духа на едно поетическо произведение и да го изкаже в поетическа изясна форма“, както и категоричното му пожелание „преводаческият занаят“ да стане „преводно изкуство“. Той разбира, че са необходими „художници преводачи“, а не невежествени мъчители на българския език и в редица рецензии и статии за преводната литература воюва неотстъпно с изтезателите на чужди автори.¹¹

Може би малцина знаят, че в началото на 90-те години д-р К. Кръстев е направил едно анахронично, но крайно любопитно изказване за ползата от. . . дуели в българския обществен живот. Не е излишно то да бъде припомнено. Според критика, ако някой въвеждал дуела у нас, щял да направи за възпитанието ни толкова, колкото Паисий за просвещението ни. Доводите са следните: „Дуелът ще ни научи да ценим своето и чуждото лично достойнство, дуелът ще ни даде лична гордост, дуелът ще направи от нашата тъпша, наречена интелигенция, хора с достолепие и характер, дуелът ще унищожи нашата пълзливост, дуелът ще ни даде доблест — лична и политическа. . .“¹²

Би трябвало по-внимателно да вникнем в тази закъсняла рицарска изповед на д-р К. Кръстев, за да разберем колко много се е отвратил той от съвременния нему обществено-политически живот, та не вижда друго средство освен дуела в борбата срещу всичко онова, що е дивашко, диво, жестоко, подло, гнило, развратно. Наистина до кръвопролития не се стига, но чрез публицистиката си той ще обяви своеобразен дуел на политикани и партизани, ще започне един неравновоен двубой, предвратително загубен, но затова пък воден с достойнство и благородство.

В предговора към единственото засега издание на литературнокритическото наследство на д-р К. Кръстев неговият добър познавач Л. Георгиев посочва, че в политическите дневници на редактора на сп. „Мисъл“ се съдържа „силни антиправителствени нападки“. Той с основание допълва, че „тяхното пълно проучване и обнародване би допълнило характеристиката му на непримирим и неподкупен критик, прозрял много добре демагогията на буржоазния парламентаризъм“¹³. Това е вярно, но вярно е също така, че с много малко изключения публицистиката на д-р К. Кръстев, която не се изчерпва с неговите политически дневници, е непозната за съвременния читател.

Един от най-активните моменти от публицистичната дейност на редактора на сп. „Мисъл“ се отнася до годините 1895—1898. Именно тогава д-р К. Кръстев по-

¹¹ Повечето от тях са публикувани в сп. „Литературно-научно списание на Казанлъшкото учебно дружество“ (1890) и сп. „Критика“ (1891) под рубриката „Българска преводна литература“.

¹² Д-р К. Кръстев. Преглед. Месечно списание за литература, правни, административни, економически и естествени науки. — Мисъл, г. III, 1893, № 7, с. 568.

¹³ Д-р К. Кръстев. Етюди. Критики. Рецензии. С., 1978, с. 48.

мества редица статии, посветени на парлвни обществени и политически въпроси, на „злостата на деня“. Ярки страници има в публикации като: „По чужбина“, „Между народа“, „Пред кървавия труп на Алека“, „Жъртвите на 22 февруарий“, „Юбилеят и стихийните бедствия“ и др. В началото на нашето столетие д-р К. Кръстев отпечатва и своята голяма статия „Княз Фердинанд и българската литература и духовен живот“. В нея той още веднъж дава израз на ония трайни негови антимонархически чувства, които го вдъхновяват в борбата му срещу „ябанджията“ през втората половина на 90-те години. Тогава в редиците на творците антимонархисти заедно с А. Константинов, Пенчо Славейков, Ст. Михайловски все по-често срещаме и името на утвърдили се вече литературен критик и редактор на сп. „Мисъл“. И у него започва да зреے убеждението, че „великите събития в живота на народите не се извършват в царските палати, нито в салоните на министрите, а в умовете на масите. . .“ Той все по-добре разбира, че велики дела не се раждат по тържествата и в блясъка на велможите, а в труда на учения или писателя, в страданията на „бедния човечески син“. Че не „трясъкът на юбилеите“, а мъките и страданията на борците за идеи, преследвани, затваряни и изтезавани от царе и бисмарковци, са достойни за уважение и възхвала.¹⁴

През втората половина на последното десетилетие на XIX в. д-р К. Кръстев има смелостта да заяви, че князуването на Фердинанд е изпълнено с „кървави страници“. Убийствена и горчива е иронията на публициста, когато изброява „правата“ на българския народ по време на това князуване: „У нас има най-първо — княз; сетне — правителство, а най-сетне, татък нейде в мрака, има една сган от живи същества, която е прието да се нарича „народ“. Неговите правдини са широки: той има священото право да плаща данъци, да се повинува и да бъде изтезаван и стрелян, ако прояви воля и непослушание.“¹⁵ Изводите са категорични: „България и българският народ съществуват за блага на Княза. . .“ Но народът има и свой „свещен дълг“, продължава иронията си д-р К. Кръстев: „да покрие България с дворци, да отхрани принцове и принцеси, да поддържа най-неразумен лукс и да хранути дворцови любимци и лакеи“.¹⁶

Публицистичната дейност на д-р К. Кръстев се нуждае от специално изследване, което тук не е възможно да бъде сторено поради характера на статията. Безспорно е обаче ясно изразеното и категорично защитено антимонархическо чувство на критика, неговата републиканска гордост. Прекрасна е например характеристиката, която той прави на българския писател: „Между писателите с талант и значение никой не запетни доброто си име, никой не си купи охолан живот с цената на своята чест, на своята свобода, на своята гордост. Ломиха се талантите, падаха силите, но волиите изтраяха.“¹⁷ Като най-важна отличителна черта на българската литература е посочена нейната гордост, независимост и свобода. Това е достойнство, което винаги е играло голяма роля за гражданското възпитание на българската младеж, отбелязва д-р К. Кръстев. Той открито заявява, че нашата поезия преди Освобождението е закърмена с революционен дух, който не е изчезнал и в съвременната нему поезия.

Статията „Княз Фердинанд и българската литература и духовен живот“ е акт на гражданска доблест и достолепие. В нея българският владетел е представен като чужд и безразличен към висшите духовни интереси на нацията, на народа.

В началото на нашия век д-р К. Кръстев постепенно се превръща от критик на литературата ни само в изразител на идейните и естетически търсения и предпочитания на творците от кръга „Мисъл“. Кризата на философа и естетика засяга и критика, който загубва сякаш поглед за цялостния литературен процес в страната ни. С главните си постановки в голямата студия „За тенденцията и тенденциозната литература“, с

¹⁴ К. Кръстев. Обществен преглед. — Мисъл, г. VI, 1896, № 2, 150—151.

¹⁵ Cognitus. Политически дневник. Нашият обществен живот. — Мисъл, г. VIII, 1898, № 1, с. 84.

¹⁶ Пак там, с. 86.

¹⁷ В. Миролубов. Княз Фердинанд и българската литература и духовен живот. — Мисъл, г. XVII, № 4 и 5, с. 386.

основни моменти от книгата си „Млади и стари“ той хвърля мост към модернизма в нашата литература. Изследователите са единодушни, когато определят сп. „Мисъл“ като „родилен дом на българския символизъм“ (Г. Цанев). Със своя индивидуализъм и философски идеализъм д-р К. Кръстев и Пенчо Славейков отвърне подхранват естетиката на българските символисти. Ето защо Ст. Каролев говори за „преливане на естетизма и индивидуализма в модернизъм и декадентство“. Студията „За тенденцията и тенденциозната литература“ с право се възприема като естетически манифест на създаващия се в началото на века кръг „Мисъл“, като „символ-верую“ на „младите“. Но тя е израз и на кризата на д-р К. Кръстев, която той преживява тогава, криза, завела го в „бездънните сфери на субективистичната естетика“ (Ат. Натев).

Общо и явно е убеждението, че книгата „Млади и стари“ (1907) отразява кризата в критическите идеи на д-р К. Кръстев. В нея преобладава еkleктизмът, засилил се е и субективизмът на критика както при оценките на отделните творци, така и при формулирането на основните задачи на българската литература. Въпреки че сам декларира: „Аз не презирам старото, то би било чувство, недостойно за един критик...“, д-р К. Кръстев повежда с него дълга и упорита борба — нещо, присъщо за неговия характер и темперамент. „Млади и стари“ хвърля тъмна сянка върху положителните страни от литературнокритическата му дейност. Най-остро срещу нея пише С. Радев, който в известната си студия „Д-р Кръстев като литературен критик“ (сп. „Художник“, г. II, 1907, кн. 4 и 5) се опълчва срещу най-големия тогава авторитет в критиката. Според Минко Николов в тази студия се среща с един хипертрофиран, „зъл портрет“ на д-р К. Кръстев.

С „Млади и стари“ завършва един период от дейността на д-р К. Кръстев като литературен критик, период, за който той обича да казва, че е бил „зает в търсене на себе си“. В своите философски и теоретически лутания критикът естетик стига до неокантианската субективна естетика, обявявайки изкуството за „съзнателна самоизмама“. По този начин отрича и неговата познавателна способност.

По-късно критикът ще направи опит да излезе от омагьосания кръг, в който бе попаднал в началото на века. Плодотворна ще се окаже идеята му да анализира основните мотиви в поезията на Хр. Ботев, както и да проследи тяхното развитие след Освобождението. За пръв път творци от един литературен кръг се свързват с името на поета революционер. Това става в книгата на д-р К. Кръстев, посветена на Хр. Ботев, П. П. Славейков, Петко Тодоров и П. К. Яворов (1917). Подарявайки я на Мара Белчева, авторът слага следното посвещение: „В тая книга аз исках да възвърна — на света и на паметта на нашите живи — мили покойници — частичка от онова душевно богатство, което получих от тях...“ За истински продължител на Ботевите мотиви в българската поезия след Освобождението е обявен Пенчо Славейков. Лесно можем да си представим какво впечатление е направил този категоричен извод. Днес трябва по-трезво да видим и преценим действителните и мними връзки между поета революционер и „жреца войн“. Не трябва и да забравяме, че Пенчо Славейков сам бе подчертал връзката на „младите“ с творческото дело на Хр. Ботев: „От постите на миналото Ботйов е най-свиден нам, че той стои най-близо до нашата душа. Живот и поезия у него са едно.“ На „невенчания крал на младите“ принадлежи едно от най-верните и синтезирани изказвания за същността на Ботевата поезия: „Докато Каравелов и Славейков са се вдъхновявали изключително от служене роду си, Ботъов излиза далеч пред тях, и от служене роду си преминава пряко на служба изобщо у — рода человеческого.“¹⁸ Наистина великолепно казано.

В книгата на д-р К. Кръстев за Хр. Ботев и „мъченическата Троица на новата българска литература“ има много лични акценти. За „обгорените от люти страдания души“ на тримата творци от кръга „Мисъл“ са изказани искрени думи на обич и болка. Те са изпълнени и с призвание към тяхното дело, и с преклонение пред незавидния им жребий на горди и самотни личности в буржоазното общество. Пенчо Славейков —

¹⁸ П. П. Славейков. Събрани съчинения в осем тома. Т. 5. С., 1955, с. 171.

„общият наш учител на идеала, на живота в идеала“ — умира в чужбина, прогонен от отмъстителните буржоазни управници; Петко Тодоров завършва своя земен път, „неоценен и необикнат... , облян от мъртвящото равнодушие“; Яворов, огорчен от страшната клевета, повиква отровата и куршума, „за да напусне час по-скоро родната чужбина“. Малко са в нашата литература книгите, така лични като тази. Лични не само заради предпочетените в нея творци, а защото те са били и част от човешката и критическата съдба на д-р К. Кръстев в продължение на десетилетия. Тя ни помага да разберем по-добре ония негови пристрастия, които сега, от дистанцията на времето, са неприемливи като позиция и оценка: в книгата Пенчо Славейков и Петко Тодоров са обявени за по-големи художници от Яворов, а Ив. Вазов е изключен напълно от литературния процес.

С критическата си монография за Алеко Константинов (1917) пък д-р К. Кръстев доказва, че притежава усет за по-цялостно и по-детайлирано изследване на даден творец. В книгата особено ценни са наблюденията му върху личността на Алеко. В неразделно триединство са разгледани човекът, писателят и общественикът като три страни от битието на Щастливца. Трудно ми е да посоча друг български художник на словото, у когото да са видени толкова редки душевни човешки качества: „приветливост, сърдечност, впечатлителност, заразителна експанзивност, весела, блага и открита душа, съчетана с мила рязкост, достигаща до груба правдивост, и най-сетне, прекалена скромност, зад която изничаше неговата страшна гордост, гордостта на болезнено самочувствие“.

Вярна е оценката на критика и за писателя А. Константинов: „По творческа мощ Алеко стои в първите редици на нашите художници на словото.“ Писателят общественик също е характеризан пълно: „кристална чистота на помислите и стремленията, смелост, безстрашие, готовност за жертва, боготворение на всеки страдалец“¹⁹. И накрая — една от най-важните черти от облика на човека и писателя Алеко: „да чувства своята и чужда неволя като болка от жива рана“, да изпитва винаги „дълбока социална скръб“.

Без да анализираме подробно книгата за Щастливца, ще отбележим и обогатеното и разширено тълкуване на Бай Ганю от страна на критика, за когото той е „прототип на ония, които дават своя отворителен образ на нашия обществен живот“. И още — като разглежда образа на героя от втората група „невероятни разкази“ за него, д-р К. Кръстев не пропуска да отбележи, че в тях бай Ганю е представен като „нагъл обществен хищник“. Затова той „няма нищо общо с някакви национални недостатъци; той е един национален позор, един изверг, един гнусен криминален престъпник, каквито всяка от нашите по-стари партии коткаше в своите обятия и си слушеше с тях, без всяка сван, да тероризира противниците си“²⁰.

Ако се вгледаме по-внимателно в литературнокритическото наследство на д-р К. Кръстев, ще останем изненадани от неговото жанрово богатство и разнообразие. Той не подминава кратката критическа бележка, с която сякаш подготвя читателя за бъдещата му среща с ново писателско име или талантлива творба. Тя е като визитна картичка за дадено художествено произведение, върху която критикът слага своя автограф. Може само да се съжالياва, че д-р К. Кръстев не е бил сътрудник на литературен вестник (де го такъв у нас по онова време?!) или поне на притурка на авторитетен ежедневник (като прочутите „Понеделници“ на един Сент Бъов). Сам той отрано замечтава за „литературен лист високого стила“, което обаче се оказва невъзможно за осъществяване. Затова и типът рецензия, който се утвърждава в критическата му практика, се отличава с доста подробности, които не всякога са необходими.

Не подминава д-р К. Кръстев и „литературния ескиз“, когато е потребно да нахвърли отделни характерни черти от портрета на даден писател. Въвежда и така наредения от него „критически етиюд“, който заедно с ескиза може да се смята като под-

¹⁹ В. Миролобов. Алеко Константинов. Шест статии. С., 1917, с. 81.

²⁰ Пак там, с. 60.

готовка за бъдещи студии. Неслучайно първата му книга, която е и първа в нашата литературна критика, е озаглавена „Етюди и критики“. В нея д-р К. Кръстев бе отделил, и то с пълно право, най-много място за поета, разказвача и пътеписеца Ив. Вазов.

В практиката на д-р К. Кръстев срещаме още: проблемна критическа статия, литературна студия, портретна студия, критически памфлет, критическо есе и т. н. Какъв е стилът на критика? Ако ние наричаме литературната критика на Д. Благоев философията със социологическа насоченост, основана на принципите на материалистическото учение и на марксистическата теория на познанието, то критиката на д-р К. Кръстев трябва да определим като психологическа и естетическа (понякога даже естетска), основана на принципите на идеалистическото учение и неокантианството като философски мироглед. Специфична нейна особеност обаче е публицистичният ѝ патос, най-вече в ранните изяви на критика, както и доближаването ѝ до естетиката на критическия реализъм през 90-те години на миналото столетие.

Във връзка с това търпи развитие и езикът на критика. Тук забелязваме движение от по-конкретно и образно писане към по-абстрактно, отвлечено и нормативно-доказателствено изложение. В последните две книги на д-р К. Кръстев се чувства известно разкрепостяване на неговия език, има повече свежест в изразите, премахнати са „здръстените немски периоди“ и т. н.

Време е да се отговори пряко на въпроса „Какво е открито и наложено от д-р К. Кръстев в нашата литература?“ Най-вече в резултат на неговата редакторска и критическа дейност. Казвам и редакторска, защото тя е неделима част от житейския му и творчески път, от неговата личност и критическата му съдба. В младостта си критикът определи спецификата на Вазовия талант — широта и многообразие, и наред с лиричността му — епичност. Д-р К. Кръстев предусети и обоснова (за това вече стана дума) успехите на народния поет в повестта, романа и драмата. Изтъква у него и „студената кръв на мемоариста“.

Редакторът на сп. „Мисъл“ откри, анализира и наложи белетристи като Т. Г. Влайков и М. Георгиев. Привлече за сътрудник (благодарение и на Пенчо Славейков) Алеко Константинов и публикува в списанието неговите „невероятни разкази за един съвременен българин“, които станаха едно от най-големите завоевания на „Мисъл“. Критикът остана до края на живота си верен на паметта и личността на Щастливеца и му посвети отделна книга. Вече бе споменато за откриването и утвърждаването, в нашата литература на К. Христов, П. К. Яворов, П. Ю. Тодоров. Известно е преклонението му пред таланта и личността на Пенчо Славейков. Трябва само да се съжалява, че в началото на века, увлечен в налагането на „младите“, издигна твърде високо името на поета и унизи гордото призвание на литературния критик — да бъде не само ценител, но и съдник.

Досега не е отбелязано, че д-р К. Кръстев става ако не създател, то поне организатор на критическа школа в новата ни литература. Негови възпитаници са: Боян Пенев, Божан Ангелов, Владимир Василев, Михаил Арнаудов и др. Тази школа с всичките необходими уговорки бихме могли да наречем „школа на психологическата критика“.

Какво не видя и не оцени д-р К. Кръстев? Най-сложен е въпросът за взаимотношенията му с Иван Вазов — тази единствена по рода си у нас „Любов — Вражда“. След годините на възторг и преклонение пред неговия талант, д-р К. Кръстев се превръща едва ли не в „зъл дух“ за народния поет. И затова Вазов ще сподели пред своя изповедник Ив. Д. Шишманов: „Един човек, който ми е огорчавал всички дни на живота, който е пълнил с кошмари нощите ми, който ми е пречил да работя“. Но нека не забравяме, че и Вазов не е оставал дължен. Достатъчни са „Доктор Джан-Джан“ и „Японски силуети“, разсмели на времето цяла България, за да разберем как той се е разплатил с критика, за когото в началото на 90-те години е бил кумир. Някои видяха в тази борба между двамата „една проблема от първостепенно културно значение“. Съвременната ни литературна наука я разглежда като „главен литературен двубой на епохата“ от историята на новата ни литература. Факт е обаче, че любов-

та на критика прераства във вражда, за да завърши с горчивото съжаление, че не е трябвало да бъде толкова много обиждан и така отричан най-големият творец у нас.

Извън критическото внимание на д-р К. Krъстев остава З. Стоянов въпреки положителното отношение към неговите „Записки по българските въстания“ и намерението да напише за автора им отделен портрет. Неприемливо е за вас сега естетското и отрицателно мнение на критика за творчеството на Елин Пелин, изразено най-силно в статията „Певец на селска неволя“ от книгата „Млади и стари“. В нея упреците срещу писателя се сипят един след друг: незначителност на темите, безсъдържателност на изложението, безцелност, липса на художнически мироглед, отсъствие на стил. Все тежки грехове, под които остават погребани като под каменни плочи истинските достойнства на един от най-големите художници на българското село от началото на века.

Много е трудно един литературен критик да утвърждава някакви абстрактни художествени ценности, отричайки непрекъснато конкретното, реално постигнатото от даден творец. В такива случаи, казва народът, покрай сухото гори и суровото. Критиката по наше дълбоко убеждение не е само строга присъда, суров упрек и максимална възискателност, но и топла ласка, вяра и искрена обич към таланта, подкрепа за него в труден час, когато трябва да му вдъхне сила и увереност по пътя към съвършенството. Пред смръщеното и недоверчиво лице на литературния критик стъписана бяга радостта, умира всяко свежо чувство, душата се свива змюрничаво, както цветята затварят чашките си, когато студеният полъх на вятъра мине над тях. В статията „Певец на селска неволя“ непрекъснато срещаме един сърдит, намръщен и недоволен критик, настроен предварително само да търси и да открива недостатъците. Той не вижда сякаш ярките багри, не чува звуковете и затова не разбира нито смеха, нито плача на творца и неговите герои. В края на живота си д-р К. Krъстев все пак признава, че Елин Пелин е писателят, който най-добре умее да чете в душата на селяка.

В началото на века редакторът на „Мисъл“ отрича и творчеството на един от редовните си преди това сътрудници — Г. П. Стаматов. Обявен за публицист в белетристиката, един от най-оригиналните наши писатели сатирици остава неоценен и неразбран. Жизнеността и актуалността на неговото творчество опровергаваха заблудите и грешките на критика естет.

Сложни и не само от литературен характер са отношенията на д-р К. Krъстев с Антон Страшимиров. В своя „Поглед към новата българска литература“ (1910) критикът коригира някои от оценките си за писателя от по-рано, като му признава откривателски моменти в разказите със селска тематика.

По време на войните и до края на живота си д-р К. Krъстев не забелязва сякаш постите и писателите (с изключение само на Й. Йовков), които тогава навлизат и се налагат в литературата ни: Н. Лилиев, Д. Дебелянов, Г. Райчев, Н. Райнов, Т. Траянов, Л. Стоянов и др. Получава се нещо наистина парадоксално, но исторически закономерно — критикът, „който бе водил борба в името на една нова естетика, всъщност се оказва старомоден“ (Ст. Илиев). Други се чувствуват вече „млади“ и на въпроса „С Бодлер или с Тургенев“ е даден категоричен отговор — с Бодлер, с ония творци, които създават „висши духовни ценности“. Както находчиво отбелязва Ив. Радославов в известната си статия „Градът“, „българската поезия вече се просмуква от въздуха на града и почва да лъха на парфюм, който измества вече здравеца и кокичето из творчеството на един народ с примитивна и семпла душа. . .“.

Немски възпитаник, д-р К. Krъстев (както Пенчо Славейков, Петко Тодоров и други изтъкнати представители на прогресивната ни творческа интелигенция от края на XIX и началото на XX век) е запазил у себе си нещо от възрожденския пиетет към Русия, към руската литература и култура. Той мечтае като младеж да стане един ден българският Белинский; често сочи на българските писатели за пример най-видните творци на руската класическа литература: Пушкин, Гогол, Тургенев, Достоевски, Толстой. По време на Първата световна война смело заявява, че Русия е наша освободителка и България не трябва да воюва с нея. „Българският народ — посочва

д-р К. Кръстев — всякога, когато е бил изоставен от всички, е намирал най-близо до себе си и със себе си братска Русия.“ Критикът защитава Петко Тодоров от усилията на германската официална преса да представи писателя за „патриот“ (т. е. шовинист), който храни големи симпатии към Германия. „От първото просто се възмущаваме — изтъква с негодувание критикът в писмо до Мара Белчева, — защото знаем какво значи днес „патриот“! — а второто е просто лъжа, защото съдържа тенденциозно укриване на втората важна част: симпатиите му към руско-славянската култура.“ Тук му е мястото да отбележим, че и тримата „немски възпитаници“ от кръга „Мисъл“ (д-р К. Кръстев, Пенчо Славейков и Петко Тодоров) са били изпълнени с любов и преклонение към руската литература и култура и неведнъж открито са го заявявали.

След смъртта и на Петко Тодоров (14. II. 1916) около масата на „Мисъл“ остава само д-р К. Кръстев. Той се чувства непоносимо самотен и в писмо до М. Белчева споделя мъката си: „Виждам се понякога, в мислите си, като суха вейка, останала сама на обезлистен и като че ли изгорен от гръмотевица, някога мощен дъб.“ Година преди смъртта си той отново ѝ пише: „Изгубих очарованието си, жизнената си енергия — радостта си от живота и за живота.“

След толкова жестоки загуби, след толкова разочарования и неосъществени мечти този упорит, целенасочен, твърд в убежденията си и постъпките си българин като че ли изведнъж рухва. В последните месеци от живота си д-р К. Кръстев все по-често започва да говори за „отвъд“ и умира ненадейно на 5. IV. 1919 г., без преди това да е страдал от някакво сериозно заболяване.

Навършват се 120 години от рождението му (31. V. 1866) и това е добър повод за размисъл, за трезва и обективна оценка на човека и критика д-р К. Кръстев. Критическата му съдба е особено поучителна. В историята на българската литература тя е една от най-сложните и най-противоречивите. Внимателното вникване в нея, разкриването на постиженията, заблудите и пристрастията ще ни помогнат по-добре да оценим едно безспорно литературнокритическо и обществено дело, да видим по-ясно една силна и горда личност. Време е към утвърдените и признати от нас творци от кръга „Мисъл“ — Пенчо Славейков, П. К. Яворов и Петко Тодоров — да прибавим и името на д-р К. Кръстев. От това нашата литература само ще спечели.